

РОЗДІЛ IV

ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ Й ДУХОВНОСТІ

*О. Буравський
(м. Житомир)*

ЛІТЕРАТУРНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлено життя і творчість польських художників слова у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., які були тісно пов'язані з волинським краєм.

Ключові слова: Волинь, польська інтелігенція, літературна та громадська діяльність.

Buravsky O.A. Literary and public activity of Polish intelligency of Volyn in second half XIX – in the beginning XX of century.

In clause is investigated life and creativity of Polish artist of the word in second half XIX – in the beginning XX of century, which where closely connected to Volyn

Key words: Volyn, Polish intelligency, literary and public activity

Незважаючи на політику дискримінації та русифікації, яку впроваджувала на Волині Російська імперія у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., польська інтелігенція займала провідне місце в краї. Відсутність механізму захисту національних інтересів останньої, які дає державність, привели до консолідації її зусиль на ґрунті культурно-просвітницької й громадської діяльності.

Одним з найяскравіших представників творчої інтелігенції на Волині був Ю. Крашевський – видатний польський письменник, публіцист, музикознавець, літературний критик, учений, який прожив у краї з 1836 до 1860 р. ¹.

Про край письменник писав так: “Красива та країна Волинь. З однієї сторони Буг, а з другої – Тетерів. Не був Бог скупим до цього краю. Славні ріки, великі ліси, урожайні поля, камінь – маємо під рукою все, що душа і забажає..., край мальовничий і розмаїтий” ². Житомирський період життя письменника був позначений його активною участю в громадському житті. Ю. Крашевський переїхав до губернського центру з маєтку Губине Луцького повіту у вересні 1853 р., а ще через рік його було призначено керівником Волинського статистичного комітету, що займався аналізом господарства становища селян, їхніх взаємин із землевласниками, а також описом пам'ятників історії, культури й мистецтва. Водночас Ю. Крашевський прийняв призначення шляхетського

зібрання на посаду почесного попечителя шкіл та місцевого театру³. Перебуваючи з 1853 р. на посаді зокрема почесного попечителя Житомирської чоловічої гімназії, він сприяв поліпшенню харчування дітей, надавав матеріальну допомогу окремим гімназістам (одягом, книгами тощо)⁴. На утриманні родини письменника в той період перебували декілька гімназістів (у тому числі К. Михальчук, який згодом став відомим українським мовознавцем-діалектологом)⁵. Своїми враженнями про початок громадської діяльності письменник поділився у листі до батька від 15 лютого 1857 р., в якому зазначав: “Розпочав уже так зване виконання службових обов’язків, урочисто інспектував школи і жіночий пансіон, повинен був увійти в умови утримання учнів і найбільшим допомогти хоч би стільки, щоб вони не були голодними”⁶. Діяльність у гімназії була різноманітною та складною, про що згодом він залишив такі спогади: “Одним з самих тяжких періодів мого життя був у Житомирі, на Волині, на місці попечителя гімназії. Це було зумовлено не лише своєрідністю служби, а й постійними сутічками з директором. Треба було у всьому боротися, всюди зустрічав опір, задрість, інтриги”⁷.

У 1857 р. в Житомирі перебував уславлений скрипаль, композитор і педагог А. Контський, який, на прохання Ю. Крашевського, 22 березня 1857 р. виступив з благодійним концертом на користь бідних учнів гімназії. З цього приводу письменник зазначав у листі від 24 березня 1857 р. до брата: “...22 березня мали оригінальний концерт для учнів гімназії..., зібрано 2000 крб на убогих учнів”. Згодом знаменитий скрипаль згадував: “Я впевнений, що кожний, хто спілкується з добрим паном, робиться ліпшим”⁸.

Ще однією сферою діяльності письменника в Житомирі був театр. У січні 1857 р. Ю. Крашевський був призначений на посаду його художнього директора. Вже 13 лютого того року там відбулася прем’єра його п’єси “Портрет”, яка з ентузіазмом була сприйнята житомирцями. Письменник з цього приводу писав батькам: “Позавчора тут в театрі грали мою комедію “Портрет”, грали її так добре, що після вистави о пів на другу ночі всі чоловіки з партеру переїхали до мене, знайомі і не знайомі, дякувати”.

Проте ні служба у статистичному комітеті, ні освітні та театральні справи ще не вичерпували всієї громадської діяльності Ю. Крашевського в Житомирі. Є відомості, що він був ще з 1857 р. й президентом Товариства добродійності.

Варто зазначити, що по гарячих слідах дискусій, які відбувалися у Товаристві, письменник написав “Історію кілочка в тині (з вірогідних джерел зібрану і записану)” (грудень 1858 р.). Ось як згадував Ю. Крашевський про це у передмові до її дрезденського видання 1874 р.: “...Повість ця була написана в момент, коли всі ми гаряче сперечалися про проблеми селянства і ділилися на два табори: тих, котрі виступали за її розв’язання доброю волею і добрим серцем, і тих, які противилися можливості реформи...”

Цей твір викликав обурення консервативного місцевого панства. Про Ю. Крашевського, котрого ще недавно боготворили, стали розпускати всілякі плітки, “виживати”⁹. Це було однією з причин, що змусила

письменника в 1860 р. залишити цей, за його ж словами, “тихий, лагідний волинський край”.

Але найважливішим є творчий доробок великого романіста. Сам Ю. Крашевський, підбиваючи підсумки своєї літературної діяльності, писав: “Півстоліття я пік чорний хліб буденності”¹⁰. У творах, сюжети для яких були взяті з народного життя Волині, – “Історія Савки” (1842), “Уляна” (1843), “Остап Бондарчук” (1847), “Ярина” (1850), “Хата за селом” (1854) та інші – вперше в польській літературі з’явилася постать українського селянина, приниженого й експлуатованого¹¹. Про демократизм творів письменника писав І. Франко, який зазначав, що Ю. Крашевський уперше ввів у польську белетристику справжні, живі, просто-народні типи¹².

Дослідниця творчості письменника В. Ведіна підкреслює, що у повісті “Хата за селом” в образі Марисі розкрито кращі риси українського селянства: благородство, моральну чистоту, чесність, любов до рідної домівки, працьовитість, сильну волю та почуття власної людської гідності¹³. За цим твором український драматург М. Старицький здійснив драматичну переробку – п’єсу “Циганка Аза”. “Це була, – як зазначав видатний український актор І. Мар’яненко, – найпопулярніша і найбільш “касова” мелодраматична п’єса в репертуарі дореволюційного українського театру. Не було трупи, яка б не виставляла її... та й дуже часто”¹⁴.

Ю. Крашевський відзначався різнобічним талантом. Саме на Волині він написав працю “Литва. Давня історія, традиції, мова, віра, звичаї, пісні”, в якій розробив концепцію народного мистецтва, головний зміст якої – зв’язок між фольклором і професійною творчістю¹⁵. В своєму будинку письменник влаштовував музичні вечори, на яких чудово грав на фортепіано. Крім того останній малював краєвиди Житомира аквареллю та олівцем, робив ілюстрації до власних творів¹⁶. Цікавою сторінкою у його біографії було святкування в 1879 р. 50-річчя творчої діяльності. Ця подія рельєфно висвітлила високу пошану до письменника серед демократичного літературного товариства й разом з тим показала, як болісно сприймала царська адміністрація популярність великого романіста. Жандармське управління виявляло тих, які прибули у Краків “з приводу ювілейного свята...на честь польського письменника Крашевського”. Гості потрапляли в список політично неблагонадійних. За ними встановлювався поліцейський нагляд, як і за родичами письменника, що залишилися на Волині. У відомості канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора за 1881 р. в списку осіб, за якими здійснювався у 1879 р. таємний нагляд, були родичі Ю. Крашевського – подружжя Вороничів, а також дружина письменника й діти, що проживали в с. Олексинцях Рівненського повіту¹⁷.

З Волиню було тісно пов’язані також життя і творчість талановитого поета, лірика, романіста, історика літератури та критика, перекладача Леонарда Совінського. Яскраву характеристику поету дав І. Франко в статті “Сучасні польські поети”: “Це була палка, вибухова натура, гарячий демократ”¹⁸.

Народився Л. Совінський 1831 р. поблизу Житомира, у сім'ї польського шляхтича – вчителя музики. Початкову освіту майбутній поет здобув удома, згодом продовжив навчання в повітовій школі, Житомирській чоловічій гімназії й, врешті, з 1847 до 1851 рр. у Київському університеті на історико-філологічному та медичному факультетах. 1855 р. Л. Совінський здійснив поїздку за кордон, під час якої відвідав центральні країни Західної Європи¹⁹. Для останнього шлях в Україну було перекрито ще до повстання 1863 р. За участь в антиурядових маніфестаціях його було заарештовано у 1862 р. й заслано на шість років до Курська. 1868 р. йому дозволили виїхати до Варшави, де він займався журналістською роботою. І лише в останні роки життя поет зміг повернутися в Україну, зокрема на²⁰.

Літературна творчість письменника була досить розмаїта. Л. Совінський познайомив польську інтелігенцію з творами Т. Шевченка – зробив чудовий переклад поем “Наймичка” та “Гайдамаки”, написав розвідку – етюд “Тарас Шевченко”²¹. Переклад ним творів Великого Кобзаря літературознавець Г. Вервес охарактеризував як найяскравіший епізод в українсько-польському братанні²². Як зазначалось у передмові до одного з посмертних видань творів поета, навіть уже будучи на смертному одрі, він перекладав улюбленого Т. Шевченка²³. Програмним твором Л. Совінського була лірична поема “З життя”, видана 1860 р. Вона стала, як зазначав Великий Каменярь, одним з імпульсів, що закликали до повстання, й зокрема серед польської молоді принесла авторові велику популярність. Поему пронизувала християнська ідея – працювати для блага ближнього²⁴. Твором, у якому Л. Совінський виступив як драматург, була трагедія “На Україні”, високу оцінку якій дав І. Франко. Він писав, що твір “без сумніву, найсильніше і найновіше з усього, що дала польській літературі Україна в ХІХ віці”²⁵. У трагедії звучав заклик до єднання між українським та польським народами на основі рівноправних відносин. Поет проголошував:

Знамено наше – рівність.
Під цим лише знаком
Справжнім будеш русином
Чи поляком²⁶.

Високу оцінку драмі Л. Совінського дав академік Г. Вервес, назвавши “На Україні” найвидатнішим твором поета, в якому весь час відчуваються мотиви пристрасно-революційної музи Т. Шевченка²⁷.

Талановитим майстром у прозі показав себе Л. Совінський у “Шкільних спогадах”. Це – мемуари, що охоплюють період навчання в Меджибозській школі й Житомирській чоловічій гімназії з 1839 до 1847 рр. У “Спогадах”, як зазначалося в “Киевской старине”, “талановито змальовано чудову природу Поділля та Волині, спосіб життя волинян..., все це переливається перед очима читача, освітлене промінням неабиякого літературного обдарування, й до того захоплює, що не можна відірватися від книги, не дочитавши її до кінця. Книга ... цікава і назавжди залишиться одним з найвидатніших літературних творів у царині польських мемуарів”²⁸.

Останнім твором Л. Совінського був роман у трьох томах “На роздоріжжі”, в якому він визначив своє життєве кредо – творити загальне благо. “Людина, яка керується ним, – зазначав поет, – залишається чистою, шанобливою та сильною”²⁹. Вся його творчість була пронизана високою метою служіння народу. Цю ідею яскраво відображено у вірші “Сучасним лірикам”, де він закликав поетів:

А йдіть в народну кузню, й кличні
ведіть пісні, що прагне люд³⁰.

Високу оцінку творчості художника слова, що вічно спочиває на волинській землі, дав І. Франко. Це йому належать слова: “Для нас, українців, Совінський є і буде однією з найсимпатичніших постатей на польському Парнасі”³¹.

Яскравим представником польської літератури, що народився 1846 р. на Волині, у м. Романові Луцького повіту, й навчався в Житомирській чоловічій гімназії, був В. Висоцький. Після її закінчення він мешкав у Києві, де 1871 р. відкрив салон художньої фотографії та став одним з перших майстрів у місті. Саме останній виконав відомі фотопортрети Лесі Українки в народному вбранні (1884 р.) й І. Франка з дружиною (1886 р.). У 1882 р. одна з його робіт була нагороджена медаллю на Всеросійській художній виставці. У сатиричних поетичних творах “Всі за одного” (1882 р.), “Зачарована сльоза” та “Нові Дзяди” (1884 р.), “Сатири і байки” (1894 р.) поет висміював негативні сторони життя польської шляхти в Україні, за що йому дорікала консервативна варшавська преса. Характерною рисою творів В. Висоцького є те, що більшість з них пройнята любов’ю до української землі, її народу. Показовою в цьому відношенні є поема “Ляшка” (1883 р.), темою якої стала спільна боротьба поляків та запорожців проти татарських набігів, а головною ідеєю – польсько-українська дружба, яскраво виражена у таких рядках поеми:

Хай віднині наша Україна,
В якій покровні осіли народи,
Буде святиною братства і згоди³².

Цій же ідеї присвячена наступна поема В. Висоцького “Оксана” (1891 р.). Зміст твору – це історія кохання дочки українського рибалки й польського панича. Дівчина зображена благородною та великодушною. Вона забула про зраду свого коханця, що покинув її, й робить усе, щоб врятувати його від покарання за участь у повстанні 1863 р. Польський літературознавець Я. Зентарська пише так: “Всепрощаюча любов Оксани є наче заповіддю майбутнього братерства двох близьких між собою народів”³³. Необхідно зазначити, що поему високо оцінив І. Франко, який відносив її до найкращих творів В. Висоцького та підкреслював, що в його поезії “чути якийсь подих свіжості сил, якусь мужню енергію, і в тім головна її принада”³⁴.

З волинською землею пов’язане життя й творчість родини Коженьовських і серед них славнозвісного класика англійської літератури, письменника-романтика Джозефа Конрада. Справжнє ім’я останнього – Юзеф Теодор Коженьовський. Народився він в с. Терехові під Бердичевом. Люди, що знали його близько, свідчили: думав він французькою

мовою, писав англійською, а коли був тяжко хворий, марив польською ³⁵. Батько Юзефа – Аполлон Коженювський – та його дядьки (по матері – Евеліни Бобровської) – Стефан і Тадеуш Бобровські – навчалися у Житомирській чоловічій гімназії в 40-х рр. XIX ст. ³⁶.

Із сім'єю А. Коженювського дружив Ю. Крашевський, який запросив 1858 р. його до співпраці у житомирському театрі. Особливо відзначався цікавим репертуаром, як зазначав польський дослідник О. Чернік, а серед поставлених творів знаходилися п'єси Аполлона Коженювського, в яких було відображено шляхетський побут ³⁷. Житомирський період творчості для нього був недовгим. У кінці 1860 р. він виїхав до Варшави, де став одним з організаторів міського комітету, що займався підготовкою до польського повстання 1863 р., а чотирирічний Юзеф залишився з матір'ю в Житомирі, звідки писав батькові: “Таточку, мені тут подобається”. Після смерті батьків дванадцятирічний хлопець виховувався у дядька Т. Бобровського – відомого громадського діяча, юриста, письменника й мемуариста. Дитячі роки, прожиті Юзефом на Волині, залишили в його серці глибоке почуття любові до рідного краю. Так, у листі до дядька Тадеуша він писав з Англії: “Бережіть нашу землю. Такої землі, як наша, ніде більше немає” ³⁸.

З Волинню тісно пов'язане життя і творчість польського поета, мемуариста та громадського діяча Густава Олізара. На початку 40-х рр. відбулося його знайомство з Ю. Крашевським, яке переросло в дружбу й співпрацю. “Граф Олізар – наймиліша людина у світі,” – писав про нього польський романіст ³⁹.

Про громадську діяльність поета свідчить такий факт. У 1861–1862 рр. при Коростишівському костьолі ним і Товариством навчального посібника польському народу було організовано школу для дітей селян та міщан, учителем в якій працював його син Карл. Навчання в останній велося польською, російською й українською мовами. Діти вивчали твори А. Міцкевича, І. Крилова і Т. Шевченка ⁴⁰.

Підсумком творчості Г. Олізара стали знамениті мемуари, які вийшли в світ після смерті автора у Львові 1892 р. Як зазначає дослідник його життя і творчості В. Єршов, це – ціла енциклопедія історії Правобережної України XIX ст., в якій описано життя Коростишева, Житомира й багатьох інших міст і містечок Волині.

В 1863 р. Г. Олізар за станом здоров'я виїхав до Дрездена. Неспокійна душа письменника перебувала у центрі найважливіших політичних подій. Його будинок завжди було відкрито для емігрантів-поляків, яких “двоглавий орел” вигнав за межі Батьківщини після повстання 1863 р. ⁴¹. Треба зазначити, що політично неблагонадійним для губернської адміністрації Г. Олізар залишався до кінця свого життя. Так, в описі таємних справ канцелярії волинського губернатора за 1860–1865 рр. збереглося розпорядження останнього від 22 лютого 1863 р. “Про продовження нагляду за поміщиком графом Густавом Олізаром” ⁴². 2 січня 1865 р. перестало битися серце. В некролозі Ю. Крашевський писав, що “він був з тих людей, котрі довгим життям завоювали серця земляків та іноземців, яких

доля хоч на секунду зблизила з ним, вони його любили та поважали”⁴³.

Щедра на таланти земля Волині дала творчий зліт польській письменниці, акторці Габріелі Запольській, псевдонім якої Марія Снежко-Блоцька⁴⁴. Народилася вона в с. Ківерцях Луцького повіту, там пройшло її дитинство й юність. Майбутня письменниця вона здобула освіту у Львові й мешкала переважно в цьому місті⁴⁵. Але Волинь залишилась у її серці назавжди. Ось як писала Г. Запольська про неї в одному з листів: “Я люблю цю землю. Стільки світа я бачила, а ніде в мене душа не жила всією повнотою, як на Волині. І коли б нині мене запитали, чи погоджусь я ...закінчити життя в селянській хаті, але там, де Стир, де мої сосни, берези, де те все любимо, що дало мені життя, я погодилася б негайно, кинувши мою славу.” У своїх творах письменниця майстерно відтворила картини побуту українського села, прекрасну природу Волині. Це зокрема можна знайти у таких повістях як “Шматок життя” (1890 р.) та “Шаленство” (1909 р.). Образи українських жінок-матерів змальовано в повісті “Франя Поранек. Її дальша доля” (1914 р.) й ін. Найяскравіше українська проблематика відображена Г. Запольською у повісті “Малашка” (1883 р.). Тут вона використала свою глибоку обізнаність з життям волинян, їх звичаями та обрядами. В творі письменниця сміливо порушила тему суспільної кривди, затаврувала моральну гнилість тих, хто зовні виступав носіями громадських чеснот, а насправді були “філістерами і егоїстичними снобами”⁴⁶.

Польський аристократ, граф Єжи, звабивши Малашку, підштовхнув її до морального падіння, що й призвело до трагедії. За “Малашку” на письменницю ринула хвиля злісних рецензій. Їй довелося на одне з періодичних видань навіть подати до суду за наклеп. Як пише польський дослідник Ю. Руравський, у Варшаві після суду розпочалася “битва за Запольську”. На її захист виступили багато відомих діячів культури. Особливо велике враження на громадськість справила позиція видатного письменника Болеслава Пруса, який розцінив події навколо “Малашки” як боротьбу між консервативними силами та творцями суспільного прогресу. Але і сама Г. Запольська була не з полохливого десятка, й як виклик своїм недругам переробила повість на п’єсу та надала їй сценічного життя. Прем’єра “Малашки” відбулася на сцені одного з варшавських театрів у серпні 1886 р. Протягом 80-90-х рр. ХІХ ст. п’єсу було поставлено в театрах ще кількох польських міст, а сама автор, що досить цікаво, виступала у ролі героїні – Малашки.

Борцем проти облудної міщанської лжеморалі Г. Запольська залишилась у своїх творах на все життя. В етюді “Він” вона показала розклад польської шляхти. Своїм громадянським обов’язком письменниця вбачала вивести людину з бруду аморальності в кращий, світ⁴⁷. Вінцем цієї боротьби стала її знаменита комедія “Мораль пані Дульської” (1907 р.), яку тоді ж поставили театри України: у Києві (театр Садовського), Харкові й Житомирі⁴⁸.

Там же побачила світ рамки п’єси Г. Запольської “В Гірничій Діброві”, високу оцінку якій дав І. Франко: “Драма талановитої польської акторки та письменниці...видатна і повинна зробити враження – особливо

по містах”⁴⁹.

Отже, незважаючи на переслідування з боку правлячого режиму, польські прозаїки, поети й драматурги зробили вагомий внесок в українську та європейську літературу. Їх життя й творчість були тісно пов’язані з волинською землею.

Своїми творами і громадською діяльністю вони послідовно боролися проти колоніальної, русифікаторської політики самодержавства, закликали до єднання у цій боротьбі українського й польського народів, захищали місцеве населення від принижень та знущань з боку панівних класів, боролися за утвердження високої моралі в суспільстві, сприяли розвиткові культурних зв’язків між обома етнічними спільнотами.

¹ Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. – VII – С. 717. Місто. – 1997. – 1 серп.

² Дияк А.Б. Юзеф Ігнацій Крашевський // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 543.

³ Ершов В.О. “Гнів Ваш втішає мене... чекаю його і радію йому” // Авжеж! – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 11–16. Його ж. Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Ч. 1. – Житомир, 1999. – С. 150–160. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1834–1863). – К., 1996. – С. 272.

⁴ Бур’ян М.Ю., Ершов В.О. Діяльність Ю.І. Крашевського в Житомирській чоловічій імені // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (23–25 травня 1996 р.). – Житомир, 1996. – С. 177.

⁵ Його ж. Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2-х ч. – Ч. 1. – Житомир, 2000. – С. 294–295.

⁶ Ершов В.О. “Гнів Ваш втішає мене... чекаю його і радію йому” // Авжеж! – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 11–16. Його ж. Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Ч. 1. – Житомир, 1999. – С. 150–160.

⁷ Бур’ян М.Ю., Ершов В.О. Діяльність Ю.І. Крашевського в Житомирській чоловічій імені // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (23–25 травня 1996 р.). – Житомир, 1996. – С. 177.

⁸ Сейко Н.А. Ю.І. Крашевський у Житомирі (листи до родини) // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 163. Місто. – 1997. – 9 жовт.

⁹ Ершов В.О. “Гнів Ваш втішає мене... чекаю його і радію йому” // Авжеж! – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 11–16. Його ж. Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Ч. 1. – Житомир, 1999. – С. 150–160. Його ж. Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2-х ч. – Ч. 1. – Житомир, 2000. – С. 299–311. Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – К., 1888. Там само. – Т. XXVI. – Кн. 7. – К., 1889; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1834–1863). – К., 1996. – С. 272.

¹⁰ Місто. – 1997. – 1 серп.

¹¹ Вервес Г. Українська література і слов’янство // Вітчизна. – 1958. – № 9. – С. 181.

¹² Його ж. Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2-х ч. – Ч. 1. – Житомир, 2000. – С. 297–298.

¹³ Ведіна В. Юзеф Ігнацій Крашевський // Хата за селом. – К., 1967. – С. 313.

¹⁴ Мар’яненко І.О. Сцена, актори, ролі. – К.: Мистецтво, 1964. – С. 116.

¹⁵ Бэлза И. История польской музыкальной культуры. – Т. 3. – М., 1972. – С. 130.

¹⁶ Його ж. Представники польської літератури // Поліський дивосвіт: У 2-х ч. – Ч. 1. – Житомир, 2000. – С. 296.

¹⁷ Там само. – Арк. 7-8 зв., 9.

¹⁸ Франко І.Я. Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К.,

1981. – С. 392-393.
- ¹⁹ Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – К., 1888. – С. 287 Франко І.Я. Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К., 1981. – С. 392.
- ²⁰ Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – К., 1888. – С. 302. Лісевич І.Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1995. – 103 с. Там само. – Т. XXVI. – Кн. 7. – К., 1889.
- ²¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. – Арк. 57.
- ²² Вервес Г. Українська література і слов'янство // Вітчизна. – 1958. – № 9. – С. 183.
- ²³ Лісевич І.Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995. – 103 с. Там само. – Т. XXVI. – Кн. 7. – К., 1889.
- ²⁴ Франко І.Я. Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К., 1981. – С. 393. Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – К., 1888. – С. 392.
- ²⁵ Франко І.Я. Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К., 1981. – С. 393.
- ²⁶ Лісевич І.Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995. – 103 с. Там само. – Т. XXVI. – Кн. 7. – К., 1889.
- ²⁷ Вервес Г. Українська література і слов'янство // Вітчизна. – 1958. – № 9. – С. 183.
- ²⁸ Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – К., 1888. – С. 306-307.
- ²⁹ Киевская старина. – Т. XXI. – Кн. 6. – К., 1888. – С. 309.
- ³⁰ Антологія польської поезії в 2 томах. – Т. 1. – К., 1979. – С. 371.
- ³¹ Франко І.Я. Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К., 1981. – С. 393.
- ³² Лісевич І.Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995. – 103 с. Місто. – 1997. – 9 жовт. Сейко Н.А. Ю.І. Крашевський у Житомирі (листи до родини) // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 161-163.
- ³³ Лісевич І.Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995. – 103 с. Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. – VII + 1551с.
- ³⁴ Франко І.Я. Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К., 1981. – С. 395.
- ³⁵ Костриця М.Ю., Костриця Н.С. Класик англійської літератури Джозеф Конрад – наш земляк // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Т.19. – Житомир, 1999. – С. 130.
- ³⁶ Шепелюк М.Ю. Видатний англійський письменник Джозеф Конрад і Волинь // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 166.
- ³⁷ Костриця М.Ю., Костриця Н.С. Класик англійської літератури Джозеф Конрад – наш земляк // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Т.19. – Житомир, 1999. – С. 130. Чернік О.С. Поляки на Житомирщині: роздуми, обсервації, надії на прийдешність // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Т.19. – Житомир, 1999. – С. 113. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Ф. – Арк. 55.
- ³⁸ Костриця М.Ю., Костриця Н.С. Класик англійської літератури Джозеф Конрад – наш земляк // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Т.19. – Житомир, 1999. – С. 130-131.
- ³⁹ Його ж. Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Ч. 1. – Житомир, 1999. – С. 156.
- ⁴⁰ Там само. – С. 155.
- ⁴¹ Там само. – С. 158.
- ⁴² Державний архів Житомирської області. – Ф. 70 – Арк. 60 зв., 11.
- ⁴³ Його ж. Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: Зб. наук. праць. – Ч. 1. – Житомир, 1999. – С. 158.
- ⁴⁴ Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. – VII – С. 517.
- ⁴⁵ Там само. – Т. XXVI. – Кн. 7. – К., 1889. – С. 571.
- ⁴⁶ Лісевич І.Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995. – 103 с.
- ⁴⁷ Волян. – 1900. – № 148.
- ⁴⁸ Лісевич І.Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.). – К., 1995. – 103 с.
- ⁴⁹ Франко І.Я. Сучасні польські поети // Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 31. – К., 1981. – С. 595 с.